

Gender en etniciteit in de Tweede Kamer: streefcijfers en groepsvertegenwoordiging

Liza Mügge en Alyt Damstra

ABSTRACT: Gender and Ethnicity in the Second Chamber: Target Numbers and Group Representation

Women and ethnic minorities are underrepresented in national parliaments around the world. Interestingly, in the Netherlands ethnic minority women are better represented than ethnic minority men and ethnic majority women. The Netherlands did not adopt gender quotas, but some parties implemented target numbers. Drawing on document analysis and interviews, this article explores whether parties that encourage women's representation are also likely to increase the number of ethnic minority representatives. It finds that party-specific factors such as a left or social democratic ideology, the institutionalization of gender and/or ethnicity within the party and the party's vision on group representation are intertwined. Parties that actively encourage women's representation are more inclined to openly acknowledge the importance of ethnic diversity. This especially favours ethnic minority women, who benefit from the strong embedding of gender. In the end gender determines the success of the ethnic card in political representation.

KEYWORDS: quotas, target numbers, political representation, affirmative action, ethnicity, gender

1. Inleiding

Vrouwen en etnische minderheden zijn wereldwijd structureel ondervertegenwoordigd in nationale parlementen (Paxton & Hughes, 2007; Ruedin, 2013). De mate van aandacht voor deze groepen is echter verschillend. De ondervertegenwoordiging van vrouwen staat al ruim een eeuw op de West-Europese politieke agenda,

terwijl aandacht voor de vertegenwoordiging van etnische minderheden met een migratieachtergrond recenter en minder groot is. Dit heeft deels een historische verklaring: grootschalige migratiestromen uit niet-westerse landen kwamen als gevolg van dekolonisatieprocessen en bilaterale arbeidsovereenkomsten in de jaren 1960 en 1970 op gang. Bovendien heerste zowel bij migranten als in ontvangende samenlevingen de gedachte dat de migratie tijdelijk was en dat migranten op den duur zouden terugkeren (Zincone, Penninx & Borkert, 2011). Gastarbeiders behielden aanvankelijk de eigen nationaliteit en beschikten niet over passief en actief kiesrecht. Daardoor bleven zij, in tegenstelling tot vrouwen, als potentiële kiezers en kandidaten buiten het vizier van de politieke partijen. In Nederland veranderde dit in de jaren 1990, toen grote aantallen migranten naturaliseerden en stemrecht kregen (Jacobs, 1998; Mügge, 2012).

Hoe divers feministische bewegingen ook mogen zijn, vrouwen blijken meer dan migranten in staat om zich grootschalig en langdurig te organiseren rond een gemeenschappelijk thema zoals stemrecht. Migrant en hun nakomelingen verschillen op talrijke vlakken – zoals het herkomstland, de migratiegeschiedenis en cultuur – en elk van deze factoren beïnvloedt het organisatielandschap (Vermeulen, 2006; Mügge, 2010). Het is daarom niet verwonderlijk dat mede door de inspanningen van nationale en internationale vrouwenbewegingen bindende quota voor vrouwen in de politiek inmiddels behoren tot geaccepteerde maatregelen (Paxton, Hughes & Green, 2006), terwijl dit voor etnische minderheden uitzonderlijk is.

Traditioneel worden vrouwen en etnische minderheden in het beleid, de politiek en de wetenschap als aparte groepen gezien. Maar ‘vrouwen’ en ‘etnische minderheden’ zijn allerminst homogene groepen. Bovendien sluiten deze categorieën elkaar niet uit: alle vrouwen hebben een etniciteit en alle etnische minderheden hebben een gender. Om deze reden is er binnen de politicologie in toenemende mate aandacht voor intersectionaliteit (Verloo, 2009; Hancock, 2009; Hardy-Fanta, 2011; Mügge & De Jong, 2013; Krook & Schwindt-Bayer, 2013). Intersectionaliteit verwijst naar de verwevenheid van categorieën als gender, etniciteit, klasse, leeftijd en seksualiteit, die in interactie leiden tot andere vormen van uitsluiting dan wanneer wordt gekeken naar de effecten van uitsluiting op een enkele as, zoals racisme of seksisme (Collins, 1990; Crenshaw, 1991).

Dit artikel bestudeert de politieke vertegenwoordiging van etnische minderheden in de Nederlandse Tweede Kamer in intersectioneel perspectief. Met etnische minderheden verwijzen wij naar migranten en hun nakomelingen die doelgroep zijn of waren van immigratie- en/of integratiebeleid (Vermeulen & Penninx, 1994). Hiermee wijken wij gedeeltelijk af van de definities die het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) hanteert om westerse of niet-westerse ‘allochtonen’ aan te duiden.¹ Onze studie richt zich op personen die zelf (of wier ouders) zijn gemigreerd vanuit een Nederlandse kolonie, een voormalige Nederlandse kolonie, een Europees land dat gastarbeiders uitzond (zoals Griekenland), of een niet-westerland

zoals gedefinieerd door het CBS. Personen die in een kolonie zijn geboren uit Nederlandse ouders en hun nakomelingen rekenen wij niet als etnische minderheid.²

Het doel van dit artikel is te achterhalen hoe en vanuit welke gedachte politieke partijen diversiteit in de Tweede Kamer al dan niet proberen te vergroten. De centrale vraag is: hoe beïnvloeden initiatieven die als doel hebben het aantal vrouwen te verhogen, zoals streefcijfers, de incorporatie van etnische minderheden? Staan partijen die de vertegenwoordiging van vrouwen actief promoten ook meer open voor etnische minderheden? Zijn de barrières om in de Tweede Kamer te komen dubbel zo hoog voor vrouwen uit een etnische minderheidsgroepering als voor mannen? Of is de politiek juist toegankelijker voor vrouwen dan voor mannen uit een etnische minderheidsgroepering, doordat er meer maatregelen zijn om aantallen vrouwen te verhogen?

De Nederlandse casus levert een belangrijke bijdrage aan een ontluikend studeveld over intersectionaliteit, quota en politieke vertegenwoordiging in de brede zin. Ten eerste kent Nederland – in tegenstelling tot België en Frankrijk – geen bindend quotum om het aantal vrouwen te doen stijgen. Wel hebben sommige partijen streefcijfers ingevoerd. De bestaande literatuur over vrouwenquota is zeer uitgebreid en beslaat zowel grootschalige kwantitatieve vergelijkingen (Bush, 2011; Krook, 2009; Dahlerup, 2006) als kwalitatieve casestudies (Verge, 2012; Murray, 2010). Er is echter nauwelijks aandacht voor de effecten van streefcijfers op de politieke vertegenwoordiging van vrouwen. Ten tweede zijn vrouwen en etnische minderheden in Nederland relatief lang en goed vertegenwoordigd (zie voor Duitsland en Frankrijk: Bird, Saalfeld & Wüst, 2011), waardoor een vergelijking over tijd mogelijk is. Bovendien zijn vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen structureel beter vertegenwoordigd dan mannen uit deze groepen. Ten derde zijn of waren etnische minderheden binnen sommige partijen georganiseerd in netwerken, hetgeen niet het geval is in andere landen zoals België (Celis *et al.*, te verschijnen). De literatuur over genderquota stelt dat vrouwengroepen binnen politieke partijen een belangrijke rol kunnen hebben in het aanpakken van de ondervertegenwoordiging van vrouwen (Leyenaar, 1989; Caul, 1999; Dahlerup, 2011). Dit roept twee vragen op. Bevorderen vrouwengroepen etnische diversiteit (onder vrouwen)? Hebben netwerken van etnische minderheden hetzelfde gewicht als vrouwennetwerken om de ondervertegenwoordiging te agenderen? Door de focus op Nederland is het mogelijk om te vergelijken hoe de regulering van diversiteit verschilt (1) tussen partijen – met of zonder streefcijfers en netwerken van etnische minderheden – en (2) over de tijd – de vergelijking over tijd toont aan welke factoren structureel zijn.

Deze studie beslaat acht afgeronde parlementaire periodes (1986-2012); de toetreding van de eerste etnische minderheid in de Tweede Kamer markeert het beginjaar. Het onderzoek is gebaseerd op twee primaire databronnen: documenten en interviews. Documenten werden verzameld via websites van partijen, parle-

ment.com, partijbureaus, het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) en Atria – Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, om in kaart te brengen hoe het diversiteitsbeleid van de overheid en van de politieke partijen is geëvolueerd. Tussen maart en juni 2013 zijn 15 interviews afgenomen met sleutelpersonen die vanuit hun functie binnen de partij een goed beeld kunnen schetsen van de manier waarop diversiteit gereguleerd wordt (zie bijlage). We selecteerden traditionele grote partijen en kleinere partijen die over een langere periode Kamerleden uit een etnische minderheidsgroepering hebben geleverd.

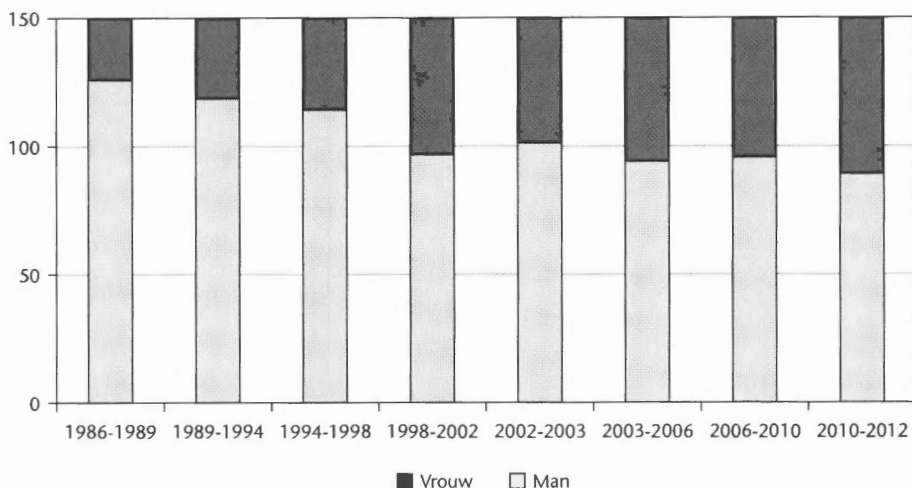
De volgende paragraaf geeft een overzicht van de samenstelling van de Tweede Kamer sinds 1986 en beschrijft het overheidsbeleid ten aanzien van vrouwen en/of etnische minderheden in de politiek. Vervolgens bespreken we partijspecifieke factoren die de diversiteit van Kamerleden kunnen beïnvloeden. Partijideologie, de institutionalisering van gender en/of etniciteit en de visie op groepsvertegenwoordiging zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en bepalen in samenhang hoe partijen diversiteit reguleren. In de laatste empirische paragraaf analyseren wij welke rol netwerken en organisaties van vrouwen en etnische minderheden spelen in het bevorderen van diversiteit bij de kandidaatstelling.

2. Vrouwen en etnische minderheden in de Tweede Kamer

De samenstelling van de Tweede Kamer is tot het eind van de jaren 1970 relatief homogeen: het aantal vrouwen bedraagt niet meer dan 12 procent en er is tot dan toe slechts één verkozen etnische minderheid.³ In het midden van de jaren 1980 stijgt het aantal vrouwelijke verkozenen mede dankzij initiatieven die door de overheid werden ontplooid om de participatie van vrouwen te bevorderen (Figuur 1). Van 1988 tot 1990 wordt een projectsubsidie aan politieke partijen verstrekt om het aandeel vrouwen in politieke functies te verhogen en wordt positieve actie aanbevolen (Velde, 1992, p. 162).

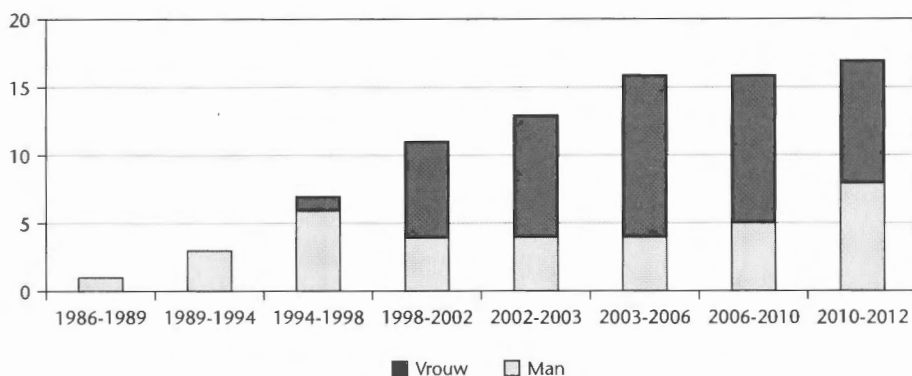
In 1992 wordt in het kabinetsstandpunt *Vrouwen in Politiek en Openbaar Bestuur* gestreefd naar 30 procent vrouwen op vertegenwoordigende posities na de eerstvolgende verkiezingen (Keuzenkamp, 2006, p. 234). Dit streven wordt verder gespecificeerd en verhoogd in het *Meerjarenplan Emancipatie 2005-2010* tot 50 procent vrouwen in de Tweede Kamer (Keuzenkamp, 2006, p. 234). Vooral politieke partijen werden verwacht hier een sleutelrol in te vervullen.⁴ Desondanks is het totale percentage vrouwelijke parlementsleden tegenwoordig niet hoger dan 38,7 procent en voldoen in 2012 alleen de sociaaldemocraten (PvdA) en de groenen (GroenLinks) aan de geformuleerde streefcijfers (Figuur 4).⁵ Streefcijfers voor etni-

sche minderheden zijn er niet, al heeft de vertegenwoordiging van etnische minderheden beleidsmatig wel enige aandacht gekregen (Keuzenkamp, 2006, p. 234).

Bron: parlement.com, eigen berekening.

FIGUUR 1. Kamerleden, naar gender (absoluut).

Bron: parlement.com, eigen berekening.

FIGUUR 2. Etnische minderheden in de Tweede Kamer, naar gender (absoluut).

Ook het aandeel etnische minderheden stijgt vanaf het midden van de jaren 1980. Het eerste naoorlogse Kamerlid uit een etnische minderheidsgroepering wordt in 1986 verkozen voor de PvdA. In de jaren daarna stijgt het aandeel tot zeven leden op een totaal van 150 in 1994 (Figuur 2). Tussen 2003 en 2012 benadert het aandeel etnische minderheden in de Tweede Kamer het aandeel 'niet-westerse allochtonen' onder de Nederlandse bevolking (10-11%). In de eerste drie regeerperiodes van

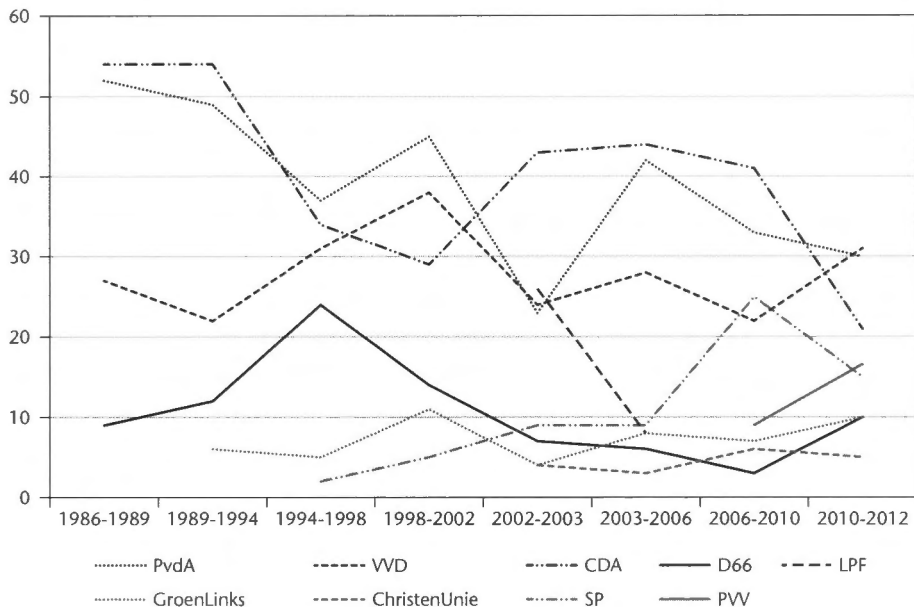
deze studie zijn vrouwen binnen de groep van etnische minderheden nog ondervertegenwoordigd, maar dit verandert radicaal in 1998. Tussen 2002 en 2010 maken vrouwen zelfs 70 procent tot 75 procent van de verkozen etnische minderheden uit.

Samenvattend zien we een omkeerpunt in de samenstelling van de Tweede Kamer sinds de jaren 1990: er zijn meer vrouwen, meer etnische minderheden en vooral meer vrouwen uit een etnische minderheidsgroepering. Het feit dat de stijging van vrouwen en etnische minderheden parallel loopt, valt gedeeltelijk te verklaren door de aandacht die vanuit de overheid werd gegeven aan genderdiversiteit in de politiek. Aandacht voor genderdiversiteit lijkt meer aandacht te genereren voor andere vormen van diversiteit (Bird, 2004). Vanuit intersectioneel oogpunt blijkt dat vooral vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen van deze trend voordeel hebben ondervonden.

3. Partijspecifieke factoren

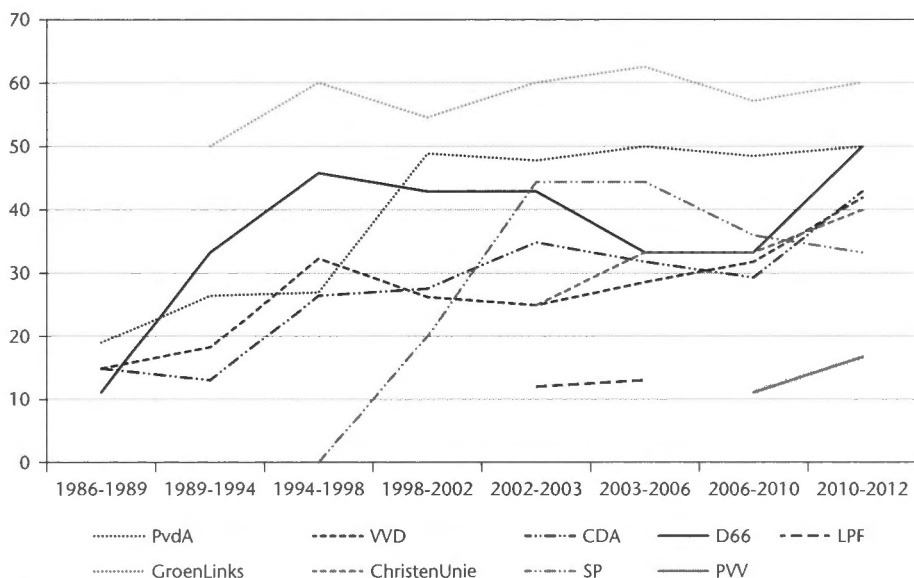
Sinds 1986 heeft bijna elke Nederlandse partij wel eens een vertegenwoordiger uit een etnische minderheidsgroepering afgevaardigd in de Tweede Kamer. De PvdA heeft in absolute cijfers de meeste Kamerleden uit een etnische minderheidsgroepering voortgebracht (17/46), gevolgd door GroenLinks (8/46). Een voor de hand liggende verklaring is dat grote partijen het meest divers zijn. Figuur 3 laat zien dat dit niet het geval is: GroenLinks is een relatief kleine partij, maar is gemiddeld vertegenwoordigd door 50-60 procent vrouwen (Figuur 4) en 30-40 procent etnische minderheden (Figuur 5). De kleine liberale partij D66 is in de periode 2003-2010 door een relatief hoog percentage (17-23%) etnische minderheden vertegenwoordigd. Van de grote traditionele partijen is het percentage etnische minderheden onder Kamerleden structureel het hoogst bij de sociaaldemocraten (PvdA) (10-20%) en beduidend lager bij de christendemocraten (CDA) en de liberalen (VVD). Partijgrootte verklaart dus niet de mate waarin partijen openstaan voor diversiteit, maar ideologie doet dat wel. Eerdere studies wijzen uit dat een linkse en sociaaldemocratische ideologie een positief effect hebben op de vertegenwoordiging van vrouwen (Caul, 1999); een vergelijking tussen figuren 4 en 5 toont dat dit ook opgaat voor etnische minderheden. De vraag is of sociaaldemocratische en linkse partijen anders dan andere partijen specifieke maatregelen hebben genomen om diversiteit te vergroten en of eventuele discussies omtrent positieve actie daar anders zijn verlopen. Uit de interviews blijkt, dat ideologie niet alleen in belangrijke mate het partijstandpunt over streefcijfers bepaalt, maar ook invloed uitoefent op de ruimte en de status die organisaties of commissies die een specifieke groep vertegenwoordigen, krijgen. Deze samenhang is cruciaal voor het op gang brengen van een discussie over ondervertegenwoordiging; streefcijfers zijn hoofdzakelijk geïmplementeerd dankzij het lobbywerk van deze organisaties.

GENDER EN ETNICITEIT IN DE TWEEDE KAMER

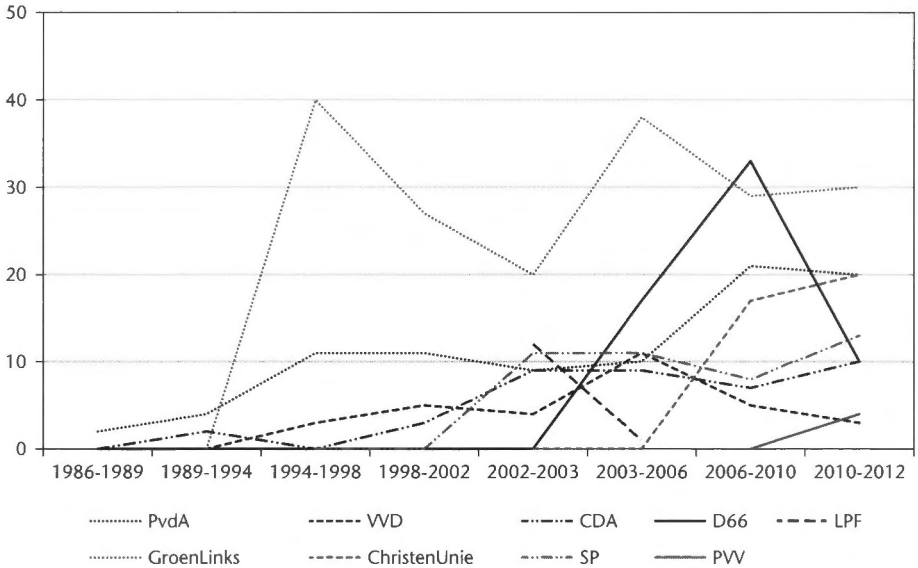
Bron: parlement.com, eigen berekening.

FIGUUR 3. Aantal zetels in de Tweede Kamer per partij.

Bron: parlement.com, eigen berekening.

FIGUUR 4. Vrouwen in de Tweede Kamer naar aantal zetels per partij (%).

Bron: parlement.com, eigen berekening.

FIGUUR 5. Etnische minderheden in de Tweede Kamer naar aantal zetels per partij (%).

3.1 Groepsvertegenwoordiging binnen partijen

De gevestigde partijen PvdA, VVD en CDA beschikken sinds het midden van de jaren 1970 en het begin van de jaren 1980 over een vrouwenorganisatie of -netwerk (Tabel 1). De openheid jegens deze organen verschilt van partij tot partij. Terwijl de Rooie Vrouwen (PvdA) en het CDA/Vrouwenberaad (CDA/V) al snel zitting kregen in het partijbestuur, werd de groep 'Vrouwen in de VVD' opgericht om vrouwelijke leden te vormen en te scholen (Velde, 1992, p. 170). Ook het huidige Liberaal Vrouwenetwerk (LVN) heeft geen zitting in het partijbestuur; de nadruk ligt op informele informatie-uitwisseling. D66 heeft geen formele vrouwenorganisatie opgericht maar wel een gemengde commissie: het Politiek Emancipatie Aktiveringscentrum (PEAC) (Velde, 1992, p. 170). Binnen de partij bestaat weerstand tegen het PEAC en de opvolger Vrouwen-Mannen-Mensenrechten (VMM-rechten): de commissie zou overbodig zijn, omdat D66 een partij is met gelijke kansen voor iedereen (Velde, 1992, p. 170). De nieuwere partijen GroenLinks en ChristenUnie hebben beide kort na hun oprichting vrouwenwerkgroepen of -organisaties geïnstalleerd.

Om de positie van etnische minderheden op de kaart te zetten, werden in de jaren 1980 binnen de PvdA en het CDA respectievelijk de Commissie Etnische Groepen (CEG) en het Intercultureel Beraad (ICB) opgericht. De CEG is samengesteld uit etnische minderheden en autochtonen. Haar belangrijkste missie is het adviseren van het partijbestuur inzake het beleid met betrekking tot etnische minderhe-

den. In tegenstelling tot de Rooie Vrouwen neemt de CEG geen zelfstandige positie in tegenover de partijorganen en heeft ze geen afgevaardigde in het partijbestuur: “De fractie en het partijbestuur nemen de adviezen van de CEG zeer serieus (...) [maar] een formele organisatie die binnen de partij als machtsblok gaat fungeren wijst de PvdA af” (Ensel, 2003, p. 161). Ook de ICB-oprichter ambieerde voor het ICB aanvankelijk eenzelfde positie als het CDA/V binnen het CDA, maar erkent dat hij “deze slag heeft verloren” (R5, zie bijlage). Net als bij de CEG is de samenstelling van het ICB gemengd, en dit is een strategische keuze: “Het ICB zou mislukken als je er een etnische groep van maakt. Je hebt de witte man en de witte vrouw nodig. Het moet een gemengde groep zijn van mensen binnen de partij die zien dat we op een ander niveau (...) politiek moeten gaan voeren, rekening houdend met de veranderingen in de samenleving” (R5).

TABEL 1. Groepsvertegenwoordiging per partij.

Partijfamilie	Partij	Vrouwen	Etnische minderheden	Zwarte Migranten Vluchtelingen Vrouwen (ZMV)
Sociaaldemocratisch	PvdA	1975-	1980- ca.1990	1996-2012
Liberaal	VVD	1976-	-	-
Christendemocratisch	CDA	1981-	1983-	1996-2007
Liberaal	D66	1979-(gemengd M/V)	-	-
Groen	GroenLinks	1990-	1995-	-
Christelijk	ChristenUnie	2002-	2002-2012	-

Het ICB gaat in 2007 over in CDA-Kleurrijk; de CEG is medio jaren 1990 al opgeheven. Ook binnen GroenLinks en de ChristenUnie worden netwerken voor etnische minderheden opgericht: Kleurrijk Platform en ChristenUnie Multicultureel. In de jaren 1990 ontstaat binnen de PvdA en het CDA belangstelling voor de positie van vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen en in 1996 worden op verzoek van de respectievelijke partijbesturen het Multi-Etnisch vrouwennetwerk (MEV) in de PvdA en de Zwarte Migranten en Vluchtelingen Vrouwen-groep (ZMV-groep) in het CDA opgericht. De missie van het MEV is: “Meer allochtone vrouwen op politieke en bestuurlijke functies. Meer diversiteit, meer kleur en ruimte voor andere omgangsvormen. Op zoek naar een nieuwe politieke cultuur” (PvdA, 1997). Het MEV valt onder de sectie ‘Opleiding en Partijorganisatie’ van de PvdA, omdat het etnische minderheidsvrouwen voorbereidt op politieke functies. Het MEV heeft gedurende zijn bestaan verschillende parlementariërs voortgebracht zoals Nebahat Albayrak en Khadija Arif (Ensel, 2003, p. 176). Terwijl het MEV als zelfstandige organisatie opereert, is de ZMV-groep onderdeel van het CDA/V.

De partijen die vanuit hun ideologische achtergrond ambivalent tegenover vrouwenorganisaties staan (VVD en D66) hebben geen organisatie voor etnische minderheden. Bij de VVD en D66 is dit te begrijpen vanuit het liberaal gelijkheidsprincipe. Beide partijen wijzen groepsvertegenwoordiging van etnische minderheden in de partij af vanuit de logica dat bij een vrouwen netwerk als het LVN ook etnische minderheden horen en dat etnische minderheden welkom zijn bij het seniorennetwerk (R1). Ook de voorzitter van de scoutingcommissie van de VVD is sceptisch over de kracht van afzonderlijke werkgroepen: "je hebt partijen die hebben dus een commissie, (...) en toch is het bordes wit (...) wat heeft het geholpen dan?" (R2). Binnen VMM-rechten van D66 zijn verschillende vrouwen uit een etnische minderheidsgroepering actief, maar het is volgens de voorzitter onnodig om deze groep apart te benaderen (R15).

De expliciete promotie van netwerken van etnische minderheden en met name die voor vrouwen is het meest aanwezig tussen 1996 en 2007. Anno 2013 hebben alleen het CDA en GroenLinks nog specifieke werkgroepen die zich richten op etnische diversiteit en zijn alle andere suborganisaties opgeheven. Het succes van het MEV binnen de PvdA maakte de organisatie op den duur overbodig: de strijdpunten van het MEV zijn inmiddels verankerd in "de genen van de partij" (R8). De ZMV-groep binnen het CDA is na een bestuurswissel als aparte werkgroep opgeheven (R6). Partijen blijken verder niet happig te zijn op een 'etnische' lobby, en bij de nog bestaande netwerken ligt de nadruk eerder op 'kleur' en diversiteit dan op etniciteit. Hiermee lijken partijen af te rekenen met een geïstitutioniseerd multiculturalisme.

3.2 *De invloed van partijorganisaties en netwerken op diversiteit*

Vrouwenorganisaties zijn cruciaal voor het op gang brengen van discussies over quota en het lobbyen voor structurele maatregelen. Nederland kent geen bindende quota. Wel zijn er onder invloed van vrouwenorganisaties vrijwillige streefcijfers voor vrouwen geïmplementeerd. Ons onderzoek laat zien dat partijen die een streefcijfer voor vrouwen hebben geïmplementeerd eerder openlijk ambiëren dat de partij qua etnische samenstelling een afspiegeling van de samenleving is. Netwerken van etnische minderheden zijn hiervan de pleitbezorgers, maar geen enkele partij zet deze visie om in (structurele) maatregelen.

De PvdA is de eerste partij die een streefcijfer introduceerde, onder druk van de Rooie Vrouwen die dit op het congres van 1977 agenderen (Tabel 2). Er wordt een streefcijfer van 25 procent voor vrouwen binnen partijorganen en op kandidatenlijsten vastgesteld (Velde, 1992, p. 163). Tijdens het partijcongres in 1987 wordt dit cijfer verhoogd naar 50 procent met een minimum van 25 procent. In 1992 wordt ook het minimum verhoogd naar 35 procent (Leyenaar, 2004, p. 168). Deze

maatregelen blijken vruchtbaar: sinds 1998 ligt het percentage vrouwen rond de 50 procent (Figuur 4). Daarnaast heeft de PvdA lange tijd een 'ritssysteem' gehanteerd, waarbij om de beurt een man en een vrouw op de lijsten werden geplaatst. In 2012 wordt dit vervangen door een systeem van cohorten van zes waarbinnen de man-vrouwverdeling gelijk moet zijn (R9).

In het CDA wordt de vertegenwoordiging van vrouwen pas een issue wanneer de partij in 1988 deelneemt aan het eerdergenoemde emancipatieproject van de overheid (Velde, 1992). In 1989 wordt door de partijraad een resolutie aangenomen om de politieke participatie van vrouwen te bevorderen (Leyenaar, 2004, p. 168). Hoewel het CDA vanaf dat moment officieel streeft naar een betere vertegenwoordiging van vrouwen, blijkt de werkelijkheid weerbarstig: "De politieke cultuur op dit moment is een mannencultuur. In veel gevallen heeft slechts één vrouw zitting in een bestuur. Door deze uitzonderingspositie is deze vrouw extra kwetsbaar" (CDA, 1990).

Hoewel het CDA nooit een voorstander van quota is geweest, heeft de partij enkele jaren geleden een resolutie van het CDA/V aangenomen, waarin wordt gesteld dat in alle geledingen gestreefd moet worden naar een verdeling van 50 procent vrouwen en 50 procent mannen (R3). Volgens de CDA/V-voorzitter begint deze doelstelling te beklijven, al blijft het nodig "vaak en hard aan de bel te trekken" (R3). In het streven naar etnische diversiteit spelen cijfers een ondergeschikte rol. Volgens de voorzitter van CDA-Kleurrijk is "het gedachtegoed van diversiteit" veel belangrijker. Wanneer dit verankerd is in de fractie, is dat "duurzamer en waardevoller dan wanneer per se iemand met een etnische achtergrond in de fractie moet zitten" (R4).

De VVD staat traditioneel huiverig tegenover dwingende maatregelen: "Ten minste een derde van de functies moet op natuurlijke wijze door vrouwelijke leden bekleed worden. Op natuurlijke wijze omdat het reglementair strijdig is zulks vast te leggen in bepalingen. Het liberale karakter van de partij en haar dientengevolge tot stand gekomen reglementen, die meer dan ooit uitgaan van het gestalte geven aan de organisatie gebaseerd op een wezenlijke partijdemocratie, verdragen een dergelijke reglementering niet" (VVD, 1988).

Dit standpunt wordt onderschreven door het huidige LVN. De aanwezigheid van vrouwen op relevante posities binnen de VVD is belangrijk, maar harde maatregelen passen niet binnen het liberale gedachtegoed: "[w]ij vinden het allerbelangrijkst dat we de vrouwen zelf activeren. (...) Je kan wel een contact aandragen, of adviseren, maar in principe vinden we dat het vanuit de vrouwen zelf moet komen. Ik vind wel dat je er voor moet zorgen dat die vrouwen zichtbaar zijn, ze moeten ook hun kwaliteiten tonen. Maar om nou te zeggen, ik wil per se dat er 50% vrouwen op staan terwijl er misschien wel een aantal minkukels tussen zitten (...) dat risico wil ik niet lopen" (R1). Het moet vanzelf gaan, onderstreept de voorzitter van de scoutingcommissie: "Want je kunt allerlei dingen proberen in regels te gieten, maar het gaat zoals het gaat" (R 13).

Deze visie komt overeen met die van VMM-rechten, waarvan de voorzitter aangeeft dat harde maatregelen om diversiteit te vergroten bij D66 niet nodig zijn: “De D66’er pikt het gewoon niet als er weinig vrouwen hoog op de lijst zouden staan. Ze weten dat er meer dan genoeg capabele vrouwen zijn. In tegenstelling tot de andere partijen kiezen de leden van D66 zelf rechtstreeks de kandidaten. Zij zorgen er zelf in de praktijk voor dat er voldoende vrouwen, maar ook allochtonen, jongeren enzovoorts, hoog op de lijst staan” (R15).

In 2004 ontvangt de ChristenUnie een driejarige subsidie voor een vrouwenemancipatieproject, waarmee “de grote achterstand van de Unie op het gebied van vrouwenparticipatie ten opzichte van andere partijen moet worden weggewerkt”.⁶ In datzelfde jaar wordt tijdens het ledencongres opgeroepen om de kandidatenlijsten voor vertegenwoordigende organen minimaal uit een kwart vrouwen te laten bestaan, waarbij minstens één vrouw tot de eerste drie dient te behoren. De werkgroep Multicultureel heeft zich eveneens ingezet voor een streefcijfer voor etnische minderheden. In 2004 wordt op het congres haar resolutie aangenomen dat “indien beschikbaar, er een multiculturele christen in de top zeven van de lijst geplaatst dient te worden”.⁷

Bij GroenLinks zijn streefcijfers voor vrouwen én minderheden opgenomen in de statuten: “Het uitgangspunt bij de samenstelling van alle partijorganen, vertegenwoordigingen en door organen van de partij ingestelde commissies van GroenLinks is dat het aandeel van zowel vrouwen als migranten in ieder geval overeenkomt met hun aandeel in de bevolking”.⁸ Het Feministisch Netwerk (FemNet) houdt een vinger aan de pols (R12). In 2010 stelt Kleurrijk Platform voor om een quotum voor allochtonen op te nemen in het verkiezingsprogramma. Dit voorstel wordt niet gesteund en jongerenorganisatie DWARS ziet het als een vorm van ongewenste positieve discriminatie (R11).

TABEL 2. Visie op groepsvertegenwoordiging en maatregelen, per partij.

Partij	Gender	Etniciteit	Middel
PvdA	50% vrouw	Gelijk aan aandeel bevolking	Streefcijfers gender (cohorten van 6), etniciteit natuurlijk wijze
VVD	50% vrouw	–	Natuurlijke wijze
CDA	50% vrouw	Gelijk aan aandeel bevolking	Streefcijfers vrouwen, etniciteit natuurlijke wijze
D66	50% vrouw	–	Natuurlijke wijze
GroenLinks	50% vrouw	Gelijk aan aandeel bevolking	Streefcijfers vrouwen, etniciteit natuurlijk wijze
ChristenUnie	25% vrouw	(onbekend)	Op kieslijsten: binnen top 3 een vrouw; binnen top 7 multiculturele christen (indien beschikbaar)

Uit tabellen 1 en 2 blijkt dat partijen die zich actief inzetten voor vrouwenparticipatie en ruimte geven aan vrouwenorganisaties vaak ook etnische minderheden binnen de partij proberen te activeren. Zoals vrouwenorganisaties de motor achter genderstreefcijfers zijn, vragen netwerken van etnische minderheden structurele aandacht voor etnische diversiteit. Ideologie is bepalend voor het middel dat wordt geïmplementeerd. Sociaaldemocratische, linkse en christelijke partijen hebben genderstreefcijfers ingevoerd; de liberale partijen streven naar meer gendergelijkheid maar dit moet op natuurlijke wijze verlopen. Het is opmerkelijk dat partijen aan hun streven naar etnische diversiteit geen middelen verbinden; de Christen-Unie vormt hierop enigszins een uitzondering. Partijen zijn met etniciteit dus voorzichtiger dan met gender. Dit is duidelijk in het voordeel van vrouwen en in het nadeel van mannen uit een etnische minderheidsgroepering.

4. Kandidaatselectie

Uit de literatuur blijkt dat streefcijfers of quota *an sich* niet voldoende zijn om het aantal vrouwen te verhogen. Ten eerste moeten vrouwelijke kandidaten zich aandienen of actief worden gerekruteerd, omdat ze zich niet altijd in het natuurlijke netwerk van de partijtop bevinden. Ten tweede is het belangrijk dat kandidaten op een verkiesbare plaats worden gezet. Dit proces van kandidaatselectie kan op verschillende manier worden beïnvloed. Ten eerste kunnen kandidaten proactief worden aangedragen en ondersteund; ten tweede kunnen (vrouwelijke) partijleden – bijvoorbeeld als lid van de kandidaatstellingscommissie – onderdeel uitmaken van het besluitvormingsproces. De mate waarin deze beïnvloeding kan plaatsvinden is onlosmakelijk verbonden met de positie die een persoon, netwerk of organisatie binnen de partij heeft. Uit de vorige paragraaf blijkt dat vrouwenorganisaties een sterkere positie binnen de partij hebben dan netwerken van etnische minderheden. Wat betekent dat voor hun strategieën om de kandidaatstelling te beïnvloeden? De vrouwenorganisaties van de partijen die streefcijfers hebben ingevoerd (PvdA, GroenLinks, CDA) hebben een stevigere positie in de partij dan de vrouwenorganisaties van partijen zonder streefcijfers. Het huidige CDA/V heeft, net zoals de Rooie Vrouwen in het verleden, een afgevaardigde in het partijbestuur die daardoor ook actief betrokken is bij kandidaatstellingsprocedures. Van de netwerken van etnische minderheden is de voorzitter van het huidige CDA-Kleurrijk adviserend lid van het partijbestuur. Hierdoor heeft hij een goed zicht op de samenstelling van de kandidaatstellingscommissie. Wanneer in deze commissies mensen plaatsnemen die openstaan voor het gedachtegoed van diversiteit, kunnen ook kandidaten op dit thema bevraagd worden (R4). Binnen de PvdA heeft ook het MEV banden met de kandidaatstellingscommissies gehad, waarbij op informele wijze informatie

rond kandidaten kon worden uitgewisseld en vrouwen konden worden voorgedragen (R10). Hierdoor konden zij de besluitvorming van nabij volgen.

Voor alle groepsvertegenwoordigende organen geldt dat zij gevraagd of ongevroegd namen van kandidaten hebben aangedragen en/of kandidaten actief hebben gesteund binnen hun partijen. Zo heeft de voorzitter van CDA/V een bestand met geschikte vrouwelijke kandidaten voor politiek-bestuurlijke functies aangelegd, zodat ze namen kan voordragen wanneer die gevraagd worden (R3). FemNet lobbyt voorafgaand aan verkiezingen actief voor bepaalde kandidaten door tijdens het congres flyers uit te delen waarin de kandidaten hun visie op emancipatie als onderdeel van de politiek uiteenzetten (R12). De aanpak van het LVN bestaat voornamelijk uit “het leggen van links”; zodra een talentvolle vrouw voorbij komt “wordt iedereen op het spoor gezet” (R1). De voorzitter van de scoutingcommissie hecht belang aan deze input van het LVN; hij geeft aan van een zo breed mogelijk liberaal netwerk gebruik te maken (R2). Hierin spelen ook partijcoryfeeën een rol. Zo werd Ayaan Hirsi Ali in 2002 door Neelie Kroes benaderd om een actieve politieke rol voor de VVD te spelen (Hirsi Ali, 2006).

De liberale zienswijze van de VVD sluit aan bij die van D66. Vanuit VMM-rechten wordt dan ook niet gelobbyd voor bepaalde kandidaten, hoewel het belang van diversiteit wel wordt onderschreven: “[We hebben] bewust nooit gelobbyd omdat we vonden dat bepaalde vrouwen erin moesten; we vinden gewoon dat de besten er in moeten. Man, vrouw, allochtoon, oudere, jongere, dat maakt ons niet uit” (R15).

Hoewel geen van de netwerken voor etnische minderheden werd opgericht om te lobbyen voor kandidaten, hebben ze veelal informeel invloed proberen uit te oefenen op selectie. De strijd gaat vooral om een verkiesbare plaats, zoals blijkt uit de lobby van het ICB in 1989: “[Wij hebben gezegd]: ‘We willen mensen hebben die ook op de lijst komen. Het is flauwekul, jullie gaan die minderheden ergens op een 60e plaats zetten en jullie willen dat de allochtonen gekozen worden door hun eigen achterban.’ (...) Je moet zorgen dat die mensen op een verkiesbare plaats komen. En die slag was heel moeilijk. Toen hebben wij vanuit het ICB [Ram] Ramlal naar voren geschoven. En die kwam helemaal op de 60e, 65e plaats, zoiets. Lubbers haalde 54 zetels, iedereen weer naar het kabinet, dus opschuiven, opschuiven, opschuiven. Toen kwam Ramlal in de Kamer” (R5).

Wanneer in de aanloop naar de verkiezingen in 2002 het ICB en het CDA/V samen lobbyen, resulteert dit in de kandidaatstelling van twee vrouwen van Surinaamse origine: Kathleen Ferrier en Nirmala Rambocus (R5). De ZMV-groep steunt de hoge positionering van Ferrier (Ensel, 2003, p. 168), maar houdt zich daarnaast niet actief bezig met het lobbyen voor kandidaten (R6).

De werkgroep ChristenUnie Multicultureel heeft zich actief ingezet voor kandidaten met een niet-Nederlandse achtergrond. Wanneer Cynthia Ortega, van Antilliaanse afkomst, in 2012 niet op de kandidatenlijst wordt geplaatst, komt de

werkgroep in aanvaring met het partijbestuur. In tegenspraak met de resolutie uit 2004 wordt nu geen enkele multiculturele christen in de top zeven van de lijst geplaatst: “Dus toen zijn we een campagne begonnen, de ‘Vrienden van Cynthia’ en daarmee hebben we ook de media gehaald, *Trouw*, *RD en ND* hebben dingen van ons gepubliceerd. Ze zetten hun eigen resolutie aan de kant. Dus wat zeg je dan, wat communiceer je dan?” (R14). Multicultureel dient tevergeefs een resolutie in om Ortega op een verkiesbare plaats te krijgen. Kort daarna werd de werkgroep opgeheven. De ambities van de werkgroep blijken de steun die Multicultureel binnen de partijstructuren geniet te overstijgen.

Binnen GroenLinks ondersteunt het Kleurrijk Platform kandidaten uit een etnische minderheidsgroepering: “We hebben vier of vijf mensen gevraagd wat hun mening was over diversiteit, [die] teksten gerangschikt, en (...) gezegd ‘op deze mensen kunnen jullie stemmen’. We hebben het op onze website geplaatst, op *linkedin*, en we hebben het naar onze eigen leden [...] gestuurd. En op het congres deelden we dan, namens [de kandidaten], flyers uit. En dan zeggen we ‘zet die maar op een hoog nummer.’” (R11).

Het succes van een lobby voor etnische minderheden hangt samen met de steun vanuit de partijtop, die bewerkstelligd kan worden door krachtige ambassadeurs. Vrouwenorganisaties, voor etnische minderheden of niet, blijken vaak goed in staat te zijn om deze ambassadeurs te identificeren en aan zich te binden. Kortom: vrouwen uit een etnische minderheidsgroepering worden eerder ondersteund in een kandidaatstellingsprocedure dan mannen uit een etnische minderheidsgroepering, omdat netwerken van deze vrouwen kunnen profiteren van de sterke institutionele positie van de reguliere vrouwenorganisaties binnen deze partijen. Invloed van vrouwenorganisaties wordt bovendien door partijen als minder bedreigend ervaren dan door netwerken die een etnische kaart spelen.

5. Conclusie

Wereldwijd zijn quota een gangbare manier om de vertegenwoordiging van vrouwen te bevorderen. Anders dan andere Europese landen is Nederland altijd terughoudend geweest om genderquota in te schakelen in de politiek en het bedrijfsleven. Wel hebben verschillende partijen vrijwillig streefcijfers ingevoerd. Hoewel onderzoek over quota sterk ontwikkeld is, is er nauwelijks iets bekend over de invloed van streefcijfers. Dit artikel bestudeerde hoe initiatieven om het aantal vrouwen te verhogen, zoals streefcijfers, de incorporatie van etnische minderheden hebben beïnvloed. Zodoende biedt deze bijdrage inzicht in de effecten van streefcijfers in *intersectioneel* perspectief. Een intersectioneel perspectief is onontbeerlijk, omdat in het Nederlandse parlement, maar recenter ook in andere Europese

landen, onder etnische minderheden vrouwen beter vertegenwoordigd zijn dan mannen. Partijen staan doorgaans huiverachtig tegenover een lobby van etnische minderheden, maar ze blijken minder terughoudend te zijn ten aanzien van vrouwen uit een etnische minderheidsgroepering. Bird (2005) observeerde een gelijkwaardige trend in Frankrijk, Denemarken en Canada en verklaart dit intuïtief vanuit het idee dat partijen vrouwen zien als goed geïntegreerd en hierdoor als betere rolmodellen dan mannen. Onze bevindingen nuanceren deze verklaring.

Vanaf de jaren negentig blijken onder etnische minderheden vooral vrouwen te profiteren van een algehele trend – aangemoedigd door de overheid – om diversiteit binnen partijen te vergroten. Partijspecifieke factoren – ideologie, de institutionalisering van gender en/of etniciteit en de visie op groepsvertegenwoordiging – blijken met elkaar verbonden en bepalen in samenhang hoe partijen diversiteit reguleren. Sociaaldemocratische, linkse en, recenter, christelijke partijen zijn eerder geneigd om vrijwillig genderstreefcijfers te implementeren dan liberale partijen. Ook blijken zij vaker expliciet te erkennen dat de partij etnisch gezien idealiter een afspiegeling is van de samenleving.

De totstandkoming van genderstreefcijfers en het agenderen van etnische diversiteit hangt sterk samen met de lobby van groepsvertegenwoordigende organen, zoals vrouwenorganisaties en netwerken van etnische minderheden. Netwerken van etnische minderheden hebben een minder sterke positie dan vrouwenorganisaties en hebben hierdoor in mindere mate toegang tot de machtsstructuren van de partij. De organisatie van vrouwen uit een etnische minderheidsgroepering is vanaf het midden van de jaren 1990 tot een aantal jaren geleden zeer succesvol geweest. Hoewel alle netwerken voor etnische minderheden op verzoek of in nauw overleg met het partijbestuur waren opgericht, hadden vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen een betere toegang tot de partijtopy en daarmee het besluitvormingsproces. De belangrijkste oorzaak is dat zij de infrastructuur van de vrouwenorganisaties binnen partijen konden gebruiken. Partijen staan sinds de jaren 1980 ambivalent ten aanzien van groepen die een puur etnische kaart trekken. Of deze kaart een troef wordt, valt of staat met gender.

Dankwoord

Wij danken de respondenten voor de informatieve interviews; Berend de Boer, Dorian van Rheenen (DNPP), Karin Hoentjen (CDA) en Wendy Janssen (PvdA) voor het aanleveren van archiefmateriaal; de onderzoeksgroep 'Challenges to Democratic Representation' voor financiële ondersteuning en de anonieme referenten en de gastredacteuren, Karen Celis en Silvia Erzeel, voor hun constructieve commentaar.

Noten

1. De CBS-definitie van allochtoon is: 'Persoon van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Er wordt onderscheid gemaakt tussen personen die zelf in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie)'. Westerse allochtonen zijn allochtonen met als herkomstgroepering: 'Eén van de landen van Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika en Oceanië, of Indonesië of Japan. Op grond van hun sociaaleconomische en sociaal-culturele positie worden allochtonen uit Indonesië en Japan tot de westerse allochtonen gerekend. Het gaat vooral om mensen die in het voormalige Nederlands-Indië zijn geboren en werknemers van Japanse bedrijven met hun gezin'. Niet-westerse allochtonen hebben als herkomstgroepering: 'Eén van de landen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (exclusief Indonesië en Japan) of Turkije' (<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID = 1013>, geraadpleegd op 28 maart 2013).
2. De volgende Kamerleden vallen daarmee buiten onze analyse: Annemarie Lucasen-Stauttener geboren in Nederlands-Indië (Kamerlid voor de VVD, 1982-1986); Jenő Dzsingisz Gabor, geboren in Hongarije (Kamerlid voor het CDA, 1994-1998); Adriaan Cornelis Koekkoek, geboren uit Nederlandse ouders op Curacao (Kamerlid voor het CDA, 1994-2005); Geert Wilders wiens moeder in Nederlands-Indië is geboren (Kamerlid voor de VVD, 1998-2012; sinds 2005 leider van de PVV); Mariko Peters, geboren in de VS en wier moeder is geboren in Japan (Kamerlid voor GroenLinks, 2006-2012); Marlies Veldhuijzen van Zanten, geboren in Zweden (staatssecretaris voor het CDA, 2010-2012).
3. Roesstam Effendi vertegenwoordigde de CPH van 1933-1945 (zie http://www.parlement.com/id/vg09ll0c8wxu/r_roestam_effendi, laatst geraadpleegd op 25 januari 2013).
4. Meerjarenplan Emancipatie 2005-2010 *Emancipatie: vanzelfsprekend, maar het gaat niet vanzelf!* http://docs.szw.nl/pdf/35/2005/35_2005_3_8464.pdf, laatst geraadpleegd op 8 maart 2013.
5. <http://www.republiekallochtonie.nl/onderzoek-pro-demos-diversiteit-in-de-tweede-kamer-2012>, geraadpleegd op 28 maart 2013.
6. Zie <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/cu/jv/2004>, geraadpleegd op 20 maart 2013.
7. *Ibid.*
8. Zie <http://organisatie.groenlinks.nl/statuten>, geraadpleegd op 30 maart 2013.

Bibliografie

- Bird, K. (2004). *The Political Representation of Women and Ethnic Minorities in Established Democracies: A Framework for Comparative Research*. AMID Working Paper Series.
- Bird, K. (2005). The Political Representation of Visible Ethnic Minorities in Electoral Democracies: A Comparison of France, Denmark, and Canada. *Nationalism and Ethnic Politics*, 11 (4), 425-465.
- Bird, K., Saalfeld, T. & Wüst, A.M. (Eds.). (2011). *The Political Representation of Immigrants and Minorities. Voters, Parties and Parliaments in Liberal Democracies*. New York: Routledge ECPR Series in European Political Science.
- Bush, S.S. (2011). International Politics and the Spread of Quotas for Women in Legislatures. *International Organisation*, 65 (1), 103-137.
- Caul, M. (1999). Women's Representation in Parliament: The Role of Political Parties. *Party Politics*, 5 (1), 79-98.
- CDA (1990). *Beleidsplan CDA Vrouwenberaad: Over de Drempel in de Jaren Negentig*. Den Haag: CDA Vrouwenberaad.
- Celis, K., Erzeel, S., Mügge, L. & Damstra, A. (te verschijnen). *Quota and Intersectionality: Ethnicity and Gender in Candidate Selection*. (manuscript under review).
- Collins, P.H. (1990). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and the Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43 (6), 1241-1299.
- Dahlerup, D. (Ed.). (2006). *Women, Quotas and Politics*. New York: Routledge.
- Dahlerup, D. (2011). Women in Nordic Politics – A Continuing Success Story? In K. Niskanen (Ed.), *Gender and Power in the Nordic Countries* (pp. 59-86). Oslo: Nordic Gender Institute.
- Ensel, R. (2003). Multiculturalisme in de Politieke Partij. Migrantennetwerken in de PvdA en het CDA. *Migrantenstudies*, 19 (3), 156-172.
- Hancock, A. (2009). An Untraditional Intersectional Analysis of the 2008 Election. *Politics & Gender*, 39 (1), 243-265.
- Hardy-Fanta, C. (2011). *Intersectionality and Politics: Recent Research on Gender, Race, and Political Representation in the United States*. New York-Abington: Routledge.
- Hirsi Ali, A. (2006). *Mijn Vrijheid. De Autobiografie*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Augustus.
- Jacobs, D. (1998). *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)*. Gent: Academia Press.
- Keuzenkamp, S. (2006). Politieke participatie en betrokkenheid. In S. Keuzenkamp & A. Merens (Eds.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (pp. 234-257). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Krook, M.L. (2009). *Quotas for Women in Politics. Gender and Candidate Selection Reform Worldwide*. New York: Oxford University Press.
- Krook, M.L. & Schwindt-Bayer, L. (2013), Electoral Institutions. In G. Waylen, K. Celis, J. Kantola & L.S. Weldon (Eds.), *Oxford Handbook of Gender and Politics* (pp. 554-579). New York: Oxford University Press.
- Leyenaar, M. (1989). *De Geschade Heerlijkheid. Politiek Gedrag van Vrouwen en Mannen in Nederland, 1918-1988*, Den Haag: SDU.
- Leyenaar, M. (2004). *Political Empowerment of Women. The Netherlands and Other Countries*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Mügge, L. (2010). *Beyond Dutch Borders: Transnational Politics among Postcolonial Migrants, Guest Workers and the Second Generation*. Amsterdam: IMISCOE Amsterdam University Press (Research Series).
- Mügge, L. (2012). Dual Nationality and Transnational Politics. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (1), 1-19.
- Mügge, L. & De Jong, S. (2013). Intersectionalizing European Politics: Bridging Gender and Ethnicity. *Politics, Groups and Identities*, 1 (3), 380-389.
- Murray, R. (2010). *Parties, Gender Quotas and Candidate Selection in France*. Basingstoke and New York: Palgrave MacMillan.
- Paxton, P. & Hughes, M. (2007). *Women, Politics and Power: A Global Perspective*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Paxton, P., Hughes, M. & Green, J.L. (2006). The International Women's Movement and Women's Political Representation, 1893-2003. *American Sociological Review*, 71 (6), 898-920.
- PvdA (1997) Pamflet Multi-Etnisch Vrouwenennetwerk, De Allochtone Vrouw in de Stad. Een Pamflet van het Multi-Etnisch Vrouwenennetwerk in de PvdA. Amsterdam: PvdA.
- Ruedin, D. (2013). *Why Aren't They There? The Political Representation of Women, Ethnic Groups and Issue Positions in Legislatures*. Colchester: ECPR Press.
- Velde, van de, H. (1992). Van pressie tot beleid. Het streven naar meer vrouwen in de partijpolitiek in de jaren tachtig. In *Jaarboek DNPP* (pp. 158-185). Groningen: Universiteit Groningen.
- Verge, T. (2012). Gendering Representation in Spain: Opportunities and Limits of Gender Quotas. *Journal of Women, Politics & Policy*, 31 (2), 166-190.
- Verloo, M. (2009). Oratie. Intersectionaliteit en interferentie. Hoe politiek en beleid ongelijkheid behouden, bestrijden en veranderen. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 12 (3), 34-46.
- Vermeulen, F. (2006). *The Immigrant Organising Process. Turkish Organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese Organisations in Amsterdam 1960-2000*. IMISCOE Dissertations. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vermeulen, H. & Penninx, R. (Eds.). (1994). *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Spinhuis.
- VVD (1988). Notulen Hoofdbestuur VVD, 20 juni. VVD-archief DNPP, inv. nr. 1161.

Zincone, G., Penninx, R. & Borkert, M. (Eds.) (2011). *Migration Policymaking in Europe: The Dynamics of Actors and Contexts in Past and Present*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlage. Interviews^a

Partij	ID	Functie	Datum	Plaats
VD	R1	Voorzitter Liberaal Vrouwenetwerk (LVN), voorzitter 2004-	11-03-2013	Rotterdam
	R2	Voorzitter Permanente Scoutingcommissie (PSC), 2012-	18-06-2013	Amsterdam
CDA	R3	Voorzitter CDA Vrouwen (CDA/V) 2009-	27-05-2013	Dordrecht
	R4	Voorzitter CDA-Kleurrijk, 2012-	24-06-2013	Den Haag
	R5	Oprichter Intercultureel Beraad (ICB)	12-03-2013	Tilburg
PvdA	R6	Voorzitter Zwarte Migranten en Vluchtelingenvrouwengroep (ZMV-groep), 2003-2007	22-05-2013	Skype
	R7	Voorzitter Commissie Etnische Groepen (CEG), 1985-1989	18-03-2013	Amersfoort
	R8	Adviseur Diversiteit, 2000-	06-05-2013	Amsterdam
	R9	Voorzitter Vrouwen in de PvdA (ViP), 2013-	24-05-2013	Almelo
GroenLinks	R10	Voorzitter Multi- Etnisch Vrouwenetwerk (MEV), 2001-2007	21-05-2013	Amsterdam
	R11	Voorzitter Kleurrijk Platform, 2009-2012	27-04-2013	Amsterdam
	R12	Voorzitter Feministisch Netwerk (FemNet), 2012-	23-04-2013	Amsterdam
ChristenUnie	R13	Manager Politiek Personeelsbeleid, 2008-	15-05-2013	Utrecht
	R14	Voorzitter ChristenUnie Multicultureel, 2009-2011	12-03-2013	Den Haag
D66	R15	Voorzitter Vrouwen Mannen Mensenrechten (VMM-rechten)	19-03-2013	Bussum

Noot: a. Afgenomen door Liza Mügge met assistentie van Alyt Damstra.